

Futun ida, satu dolar: Kahur sistema numeru iha lingua Tetun

Abreu Ximenes no Catharina Williams-van Klinken¹

Istoria lingua iha Timor-Leste

Timor-Leste nasaun kiik maibee iha lian inan oi-oin, liu 15. Lian hirak nee hosi grupu rua: Austronezia ho Naun-Austronezia. Iha mos lian haat tan nebee ema uza iha publiku: Tetun Dili, Portuges, lian Indonezia ho Ingles. Lian haat nee uza tanba tuir Timor nia historia. Tetun Dili sai lingua franka kleur ona iha Timor, Portugal ukun Timor-Leste durante tinan 400, Indonezia ukun durante tinan 24 nia laran, no Nasoens Unidus ukun iha tempu tranzisaun ba independensia, durante tinan tolu.

Tetun Dili mak lingua franka boot liu iha Timor-Leste, no sai mos lingua ofisial ida. Tetun Dili nia huun mak Tetun Terik, maibee lian rua nee lao keta-ketak too la hanesan ona. Uluk kedas, molok Portugal mai ukun rai nee, Tetun sai ona lingua franka. Nia status sai forti liu tan iha tinan 40 ikus, tanba influensia hosi igreja Katolika ho mos movimentu populasaun aumenta iha Timor laran.

Durante Portugal ukun iha Timor, lian ofisial mak Portuges. Governu, eskola ho igreja uza hotu Portuges, no see mak sai funsionariu, tenki hatene Portuges.

Depois hosi tinan 1976 too 1999, Indonezia mak ukun Timor-Leste, nunee lian Indonezia mak lian ofisial fali. Timor oan tomak tenki aprende lian nee durante tempu okupasaun Indonezia, hahuu hosi nivel pre-primaria too universidade ho funsionariu tomak.

Hosi fali tinan 1999 too 2002, ONU mak ukun iha faze tranzisaun, uza lian Ingles. Ema sira nebee sai funsionariu ONU nian uza lian Ingles iha servisu fatin. Iha tempu nee, assembleia konstituisional hili Tetun ho Portuges nudar lian ofisial, no Ingles ho lian Indonezia sai lian servisu nian. Ida nee aprova iha konstituisaun RDTL artigu 13.

Istoria nee halo ema iha Timor-Leste koalia kahur lingua, hahuu hosi Portugal nia ukun too agora. Ikus mai ema barak koalia Tetun kahur Portuges ho mos lian Indonezia.

Topiku peskiza

Iha peskiza nee, ami haree ba numeru nebee mak ema uza iha Tetun Dili. Iha ezemplu tuir mai nee, ita bele haree katak, ema nebee koalia Tetun, dala barak uza numeru hosi Tetun, Portuges ho mos lian Indonezia. Iha fraze ida nia laran mos, sira bele kahur numeru hosi Tetun ho Portuges, ka Tetun ho lian Indonezia.

Kalsa tahan ida deit, lima puluh dolar kedas.

Ami tama tuku walu, sai dozi i meia.

Ohin dia dez de Marsu tinan rihun rua hitu.

Hakerek nain nia pergunta mak nee: Ema kahur lingua tolu nee arbiru deit ka tuir nia regra ruma? Artigu nee hataan ba pergunta espesifiku tuir mai nee:

- 1) Oinsaa numeru lian tolu nee kahur malu iha estrutura lian Tetun?
- 2) Numeru Tetun, Portuges ho Indonezia nia funsaun saida?

Ami mos haree lalais ba pergunta seluk nebee iha ligasaun ho numeru:

- 3) Ema Timor kompriende liu numeru ho lian nebee?
- 4) Ema Timor bele lee numeru ho lian nebee mak diak liu?

¹ Sentru Estudu Lingua, Dili Institute of Technology

- 5) Tansaa empresta numeru hosi lian seluk?

Metodu peskiza

Atu hodi hatene, ami uza programa Toolbox (SIL 2011) hodi buka numeru iha testu oi-oin, hosi ema boot ho ema kiik, iha situasaun formal ho la formal, kona ba asuntu barak. Testu nee hamutuk liafuan juta ida resin. Balu hakerek tuir ema nia koalia, balu testu nebee ema hakerek duni.

Sentru lingua iha DIT mos halo survei ho ema oi-oin, kona ba buat oi-oin nebee iha relasaun ho numeru.² Por ezemplu, ami husu tuku hira mak estudante ida tama eskola no sai fali, husu numeru telefone, no husu idade.

Atu koko ema nia kompriensaun kona ba numeru, ami mos foo ditadu ba estudante balu, no husu ema lee numeru ho lian makaas. Ezemplu nebee ami foo iha artigu nee, hotu-hotu hosi ami nia peskiza duni, laos inventa.

Numeru Portuges ho Indonezia la tama iha estrutura Tetun

Numeru Tetun deit mak tama iha estrutura lian Tetun; numeru Portuges ho Indonezia lae. Ita bele haree diferensa nee iha estrutura oi-oin.

Primeiru, numeru Tetun sempre mosu ikus (ez. *uma haat*), numeru Portuges ka Indonezia tenki iha oin (ez. *quatro casas*, *empat mahasiswa*). Maski ema baibain kahur lingua, maibee ita la bele obriga numeru Portuges ka Indonezia mosu ikus tuir estrutura Tetun nian. Por ezemplu, ita la rona ema dehan **uma kuaru* ka **estudante empat*. (Tuir kostumi linguista nian, simbolu * nee hatudu katak ezemplu tuir mai nee sala.)

Segundu, so numeru Tetun mak uza ho klasifikador. Por ezemplu, ita sura ema ho Tetun, baibain uza klasifikador *nain* (ez. *ema nain hitu*). Maibee ita la bele uza *nain* ho numeru Portuges ka Indonezia, maski sura ema. Por ezemplu, ita nunka rona **ema nain seti* ka **ema nain tujuh*.

Iha tan diferensa: Numeru Tetun bele tama iha reduplikasaun, signifika ‘grupu ho ema ka buat hirak nee’, hanesan *rua-rua* iha (4). Numeru Portuges ho Indonezia la bele tama iha reduplikasaun hanesan nee; ita nunka rona **lao dua-dua* ka **lao dois-dois*.

Imi ... tenki lao nain rua-rua.

Nunee mos, numeru Tetun deit mak bele tama iha kompostu ho *bain*. Signifikadu kompostu ho *bain* nee mak ‘loron hirak ba oin’. Se aumenta tan *hori*, nia significadu mak ‘loron hirak ba kotuk’. Por ezemplu, ita bele dehan *baintolu* ka *bainhaat*, maibee nunka rona **baintiga* ka **bainkuatru*.

Horiseik, hori bainrua, ami baa hein, hein, nia la baa.

Ita haree ona katak, so numeru Tetun deit mak bele tama ba estrutura Tetun. Numeru Portuges ka Indonezia ema uza tuir gramatika no vokabulariu Portuges ka Indonezia nian duni. Se numeru Portuges ka Indonezia uza ho substantivu, entaun numeru mak uluk, no numeru ho substantivu tenki hosi lian nebee hanesan. Por ezemplu, ita rona *trinta pessoas*, maibee nunka rona **ema trinta* ka **trinta ema* ka **trinta orang*. Nunee mos ita rona *dua puluh tahun*, maibee **tinan dua puluh* ka **dua puluh tinan* ka **dua puluh anus* la iha.

Laos nee deit, maibee se uza numeru Portuges, ema baibain uza mos substantivu plural, hanesan *anus* iha ezemplu (6), tuir gramatika Portuges. Maski nunee singular mos akontese, liu-liu ba ema sira nebee laos Portuges nain, hanesan *dolar* iha ezemplu (7).

² Hakerek nain sira apresia ajuda hosi Alexandre Fernandes Cham, Anabela Maia Santos, Jacinta Canossa Soares, Margarida Godinho, Natalino de Jesus Dias ho Alcina Soares.

... *funu durante vinti kuartu anus nia laran tanba okupasaun Indonezia nian.*

Subsidiu nee nia montante trezentus dolar - tiga ratus dolar.

Atu hatudu sekuensia (primeiru, segundu, terseiru...), ema dala barak uza numeru Portuges ka Indonezia; numeru nee tuir substantivu hosi lian nebee tenki hanesan. Ezemplu, ita rona *topiku un* (Portuges hotu) ka *topik satu* (Indonezia hotu), maibee la rona **topiku satu* (substantivu Portuges ho numeru Indonezia) ka **juara un* (substantivu Indonezia ho numeru Portuges). Se ema uza numeru Tetun iha estrutura nee, bele iha signifikadu rua: numeru nee bele hatudu kuantidade (*topiku ida* = um tópicu), bele mos hatudu sekuensia (*topiku ida* = *topiku primeiru*). Maibee se ema uza numeru Portuges ka Indonezia, nia signifikadu klaru: *um tópicu* koalia kona ba kuantidade, no *tópicu um* hatudu ba topiku primeiru. Karik tanba razaun ida nee mak iha ami nia dadus tomak ema baibain uza numeru Portuges ka Indonezia hodi koalia kona ba sekuensia.

... *durante topiku un too topiku sinku.*

Ami konvida fali husi World Vision hodi mai fahe premiu ba juara dua.

Tanba substantivu ho numeru tenki hosi lian nebee hanesan, mak ita la bele uza Portuges ka Indonezia hodi sura sasaan sira nebee ita nunka temi ho lian rua nee. Por ezemplu, ema la temi karau ho lian Portuges ho Indonezia. Nunee, tenki sura ho Tetun (*karau neen*), laos ho numeru Portuges (**seis vacas* la mosu iha Tetun) ka Indonezia (**enam kerbau* mos ema la uza iha Tetun).

Funsaun la hanesan

Tuir rezultadu peskiza nee, iha ita nia koalia loro-loron, Tetun uza liu-liu ba numeru nebee kiik, too deit sanulu. Ba numeru nebee boot liu sanulu, ema uza Portuges ka lian Indonezia. Diferensa nee ita bele haree iha ezemplu (2) ho (10); iha ezemplu rua nee, ema temi oras kiik liu sanulu ho Tetun, i boot liu sanulu ho lian seluk.

Iha tan diferensa ida iha ita nia koalia loro-loron: Tetun uza barak liu ba buat tradisional, liu-liu ba kuantidade (ez. *karau tolu*). Numeru Portuges ho Indonezia uza ba buat modernu, hanesan ba folin (15), numeru telefone (11), ho medida (12). Maibee ba data ho oras, ema uza lian tolu nee hotu.

Hau tama tuku walu, sai jam sepuluh tiga puluh.

Hau nia numeru telefone tujuh, tujuh, enam, tiga, ...

Sira dook too lima puluh meter mos, labarik sei tanis.

Maski Tetun nia funsaun limitadu loos iha ita nia koalia loro-loron, maibee bainhira ema hakerek Tetun, no bainhira uza Tetun iha media, sira uza numeru Tetun barak liu, laos deit ba numeru kiik, no laos deit ba funsaun tradisional. Karik numeru ida hakerek ho letra, baibain uza Tetun. Ezemplu:

Tinan-tinan sira nia atividade nee lori sai pelumenus dolar US juta sanulu husi Timor-Leste nia rekursus.

Reseita husi gas no mina rai, nebee ho valor liu dolar tokon rihun ida ...

Karik numeru hakerek ho numeru duni hamutuk ho simbolu ka abreviasaun, ita bele lee ho lian saida deit. Por ezemplu 70% bele lee *porsentu hitu-nulu*, *setenta porsentu* ka *tujuh puluh persen*. Nunee mos 80g ka 85° bele lee ho lian tolu nee hotu.

Maibee karik numeru nee hakerek ho numeru, no buat nebee sira sura nee hakerek ho liafuan, entaun lian nebee ita lee nee, depende ba estrutura fraze. Karik hakerek numeru ikus, entaun tenki lee ho Tetun, hanesan ezemplu (15). Se hakerek numeru mak uluk, entaun tenki lee ho Portuges ka lian Indonezia: Se substantivu hakerek ho Portuges, entaun numeru mos lee ho Portuges, hanesan iha ezemplu (16). No se substantivu hakerek ho lian Indonezia, entaun numeru mos lee ho lian ida nee.

... simu sira nia subsidiu ho valór dolar 15 kada fulan ...

Ita lori delegasaun ida 30 pesos.

Ezemplu tuir mai kahur sistema numeru hosi lian rua; autor uza Tetun ba numeru nebee kiik liu sanulu, ho Portuges ba numeru nebee boot liu.

Distritu Maliana hetan foos 17,7 toneladas, Atabae hetan toneladas 4 ou 5 no Balibo hetan 17 toneladas.

Tuir mai ita sei haree rezultadu peskiza kona ba lian nebee mak ema uza ba funsaun oi-oin.

Presu

Presu kiik iha merkadu ho kios kuaze hotu-hotu foo ho lian Indonezia. Ezemplu:

Akua ida lima puluh sen.

Presu boot kona ba rai, uma ho kareta, koalia lor-loron, baibain iha lian Indonezia, maibee bele mos iha Portuges, liu-liu ba ema boot. Ezemplu:

Rai ida nee nia folin delapan puluh ribu dolar.

Sentu, sentu korenta dolares hanesan nee kada saku. Nee saku ida nee kusta atu hetan.

Orsamentu Governu nian barak mak iha lian Portuges, balu mos uza Tetun, nunee mos diskusaun iha media kona ba orsamentu jeral du estadu.

Portantu hau koalia kona ba korenta milyoens de dolares ba ema kiak sira.

Nunee ita haree katak, iha koalia loro-loron nian, ema kuaze la uza numeru Tetun hodi koalia kona ba folin, maibee iha media akontese duni.

Oras

Ba oras, ema uza lian tolu nee hotu. Ami husu pergunta kona ba oras ba estudante eskola primaria no universidade nain 55. Hanesan “Tuku hira mak ita tama eskola?” ka “Tuku hira mak ita haan mejudia?” Rezultadu ba eskola primaria ho estudante universidade hanesan, maski labarik sira eskola ho lian Portuges, no estudante sira eskola ho lian Indonezia. Hosi sira hotu, iha 50% hataan ho numeru Indonezia nian, 25% hataan ho Tetun ka ho Portuges, no iha 25% uza lingua rua ba oras rua. Grupu ikus nee uza Tetun ba numeru ida menus hosi sanulu, no Indonezia ka Portuges ba oras nebee liu hosi sanulu (22) ka oras ida nebee temi nia minutu espesifiku (23).

Ami tama eskola tuku walu ho balu, sai setengah dua belas.

Hosi Dili baa Manatuto bele lao oras ida liu lima belas menit.

Data

Data ema foo iha lingua nebee deit. Ami husu estudante nain 33 sira nia data moris. 61% foo data ho lian Indonezia, 27% uza Portuges, no 9% kahur lingua rua iha sira nia resposta. Ida deit mak foo data ho lian Tetun. Ema boot iha 55% mak uza Portuges, sira seluk uza numeru Indonezia nian.

Bainhira ami husu kona ba loron restaurasaun independensia nian, estudante 70% no ema boot 80% mak uza lian Portuges. Ida nee data ida nebee temi beibeik iha media, baibain iha lian Portuges. Karik tanba nee mak sira barak liu uza Portuges.

Idade

Tuir rezultadu peskiza, labarik sira ho idade too tinan sanulu dehan sira nia idade iha Tetun. Estudante sira nebee liu hosi tinan sanulu baibain dehan sira nia idade iha lian Indonezia (80%). Hosi ema boot, 50% hataan ho numeru Indonezia, 50% ho Portuges. Nee dehan katak, ba idade boot liu tinan sanulu, numeru Tetun kuaze la uza.

Numeru telephone

Tuir peskiza, 80% hosi estudante foo sira nia numeru telefone iha lian Indonezia, sira seluk ho Portuges. Tinan sanulu liu ba joven nunka uza Portuges ba numeru telefone; nune ita bele haree katak influensia numeru Portuges aumenta ba dadauk. Hosi ema boot, 50% temi sira nia numeru telefone ho lian Indonezia, restu foo ho lian Portuges. Maioria la bele foo numeru telefone iha lian Tetun, so sira hakerek tiha mak lee fila fali foin bele.

Numeru nebee boot

Ema Tetun Dili seidauk konkorda, oinsaa mak atu temi numeru 1.000.000. Agora dadauk iha opsaun tolu, no opsaun tolu nee mosu hotu iha peskiza nee.

tokon: Liafuan nee mai hosi Tetun Terik, maibee ema barak liu hatene deit espresaun *tokon ba tokon* ‘barak teb-tebes’.

juta: Liafuan nee hosi lian Indonezia, maibee ema pronunsia nia ‘j’ tuir Portuges.

milyaun: Numeru nee hosi lian Portuges *milhão*. Ema barak konfuzaun ho lian Indonezia *milyar* ‘1,000,000,000’ no lian Portuges *mil* ‘1000’.

Komprensaun ba numeru

Atu hatene estudante nia komprensaun kona ba numeru, ami foo ditadu ba estudante enjenyaria nain 33. Iha teste nee, mestri lee fraze ida ho lian Tetun, maibee numeru hosi lian tolu nee hotu. Estudante tenki prienxe deit nia numeru. Ezemplu, mestri lee:

Rai nakdoko iha Australia iha tinan hitu kotuk ba iha loron rua-nulu resin walu fulan Dezembru tinan rihun ida atus sia walu nulu resin sia.

Nia moris iha kinzi de Janeiru mil novi sentus setenta i seti.

Tuir rezultadu ditadu nee, ba numeru kiik sira (rihun ida mai kraik), iha 15% hakerek sala. Rezultadu nee hanesan ba lingua tolu nee hotu.

Ba numeru hosi 10.000 too 1.000.000, iha 15% hakerek kuantidade ‘0’ mak sala. Ezemplu, bainhira mestri lee *rihun atus ida lima nulu*, sira tuir lo-loos hakerek ‘150.000’, maibee balu hakerek ‘15.000’.

Ba numeru hosi 1.000.000 ba leten, iha 30% hakerek kuantidade ‘0’ mak sala. Ezemplu, bainhira mestri temi *juta haat rihun atus tolu*, tuir lo-loos sira hakerek ‘4.300.000’, maibee balu hakerek ‘43.000.000’.

Tanba problema nee mosu ba numeru hosi lian tolu nee hotu, ami siik dehan ida nee problema matematika, laos problema lingua.

Lee numeru

Iha peskiza nee, ami husu ema oi-oin lee numeru ho lian makaas. Tuir rezultadu peskiza nee, laos joven deit maibee ema boot mos la hatene lee numeru boot liu rihun ida iha lian Tetun. Ezemplu, sira la hatene oinsaa mak atu lee ‘12.000’ ka ‘1.456’ ho lian Tetun, maski ho Indonezia ka Portuges sira bele.

Nia impaktu mak nee: Karik ita hakerek numeru uza numeru (ez. ‘ema 144.000’), ema lee neineik loos, no dala barak sala. Maibee karik ita hakerek ho liafuan (‘ema rihun atus ida haat-nulu resin haat’), sira la hatene, numeru nee hira loos.

Tansaa mak foti numeru hosi lian seluk?

Iha Tetun Terik iha rai Wehali (Williams-van Klinken, dadus hosi 1993-1995), ema sempre temi numeru ho lian Tetun. Numeru Indonezia nian la uza, so *juta* deit mak uza tanba Tetun Terik Wehali nian la iha. Nee hatudu katak ita la presiza empresta numeru. So 1.000.000 ba leten mak presiza empresta. Se nunee, tanba saa mak ema dala barak uza numeru Portuges ho Indonezia bainhira sira koalia Tetun?

Iha mundu tomak ema baibain empresta numeru hosi lingua edukasaun nian. Tanba edukasaun mak halo ema koalia beibeik kona ba numeru, hanesan folin, tempu, data, ho medida.

Ema balu mos dehan, ba numeru hosi 11-19, numeru Tetun naruk liu duke lian Portuges no Indonezia nian, nunee sira laduun gosta temi. Maibee ba numeru boot liu 20, numeru Tetun laduun naruk.

Tetun	<i>sanulu resin lima</i>	<i>atus tolu rua nulu</i>
Portuges	<i>Kinzi</i>	<i>trezentus i vinti</i>
Indonezia	<i>lima belas</i>	<i>tiga ratus dua puluh</i>
	15	320

Hanesan ohin temi ona iha leten, numeru Portuges ka Indonezia iha vantajen ida tan: ita bele haketak kuantidade (uza Tetun) ho sekuensia (uza lian seluk). Ezemplu:

semestre rua / semester dua

rejiaun ida / rejiaun un

Ba oin oinsaa?

Tuir ami haree, funsaun numeru Tetun estavel desde tempu Indonezia. Nee dehan katak, numeru ho lian Tetun uza liu-liu ba numeru kiik iha kontestu tradisional, liu-liu kuantidade, ho mos oras ho data balu. Ba funsaun seluk, ema uza lian seluk.

Maibee situasaun ba numeru Indonezia ho Portuges la estavel. Iha Portugal nia ukun, ema komesa uza numeru Portuges. Depois, durante okupasaun Indonezia, ema neineik-neineik hahuu uza numeru ho lian Indonezia. Liu tiha tinan 24, joven hotu-hotu uza numeru ho lian Indonezia, numeru Portuges sira hatene maibee la uza. Agora dadauk ita haree numeru Indonezia troka dadauk ho Portuges. Se kontinua hanesan nee, aban-bainrua numeru Indonezia bele lakon, hela deit numeru Tetun ho Portuges.

Bibliography

SIL 2011, *Field Linguist's Toolbox*, www.sil.org/computing/toolbox.